

Palas, Troonabsis en 'Camara Santa'. De zogenaamde Sint-Maartenskapel op het Valkhof te Nijmegen

Aart J.J. Mekking

Het Bouwwerk ten tijde van de eerste Saliërs

Het product van een 'hyperconsciëncieuze restauratie', zo noemt Gerard Lemmens de drie nissen in het inwendige van de zogenaamde Sint-Maartenskapel in zijn opstel 'De burcht van Barbarossa' uit 1980. Deze tekst maakt deel uit van het belangrijke boek dat bij wijze van catalogus verscheen bij de

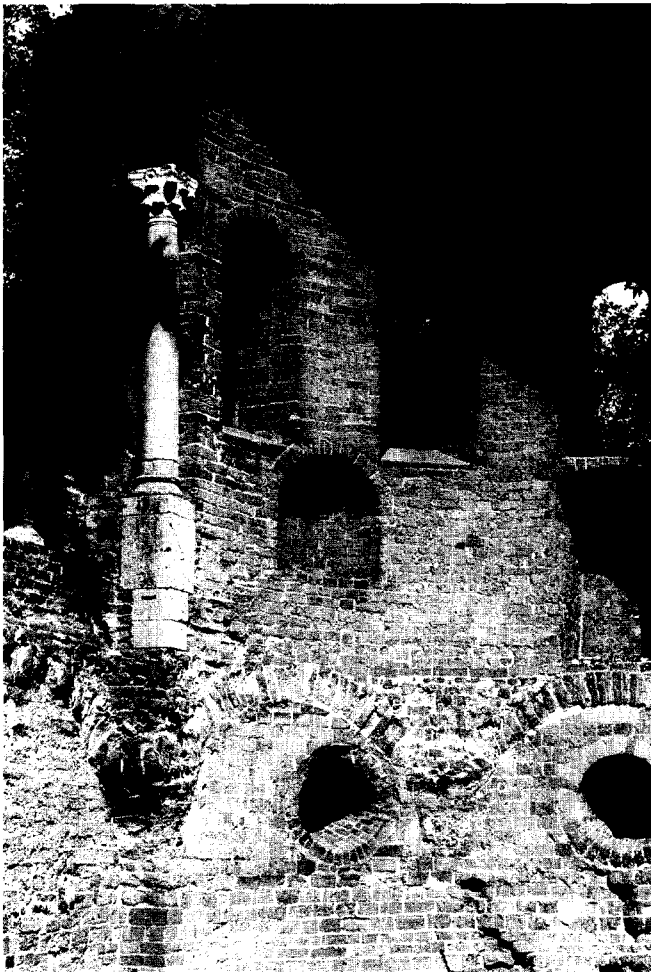
Afb. 1 Zicht in het inwendige van de absis en de daarop aansluitende travee, vanuit het westen (foto auteur 1997).

tentoonstelling over het Valkhof, die in het genoemde jaar in de Commanderie van Sint Jan in Nijmegen werd gehouden, en waaruit ik rijkelijk heb geput voor dit artikel.

Het gaat om twee bijna even hoge als brede rondboognissen met een cirkelsegment als grondslag, die zich, halverwege de absiswand, respectievelijk tussen het eerste en het tweede en het vierde en het vijfde venster bevinden. Lemmens typeert deze als 'raadselachtig'. De middelste nis, die veel groter is, een rechte achterwand heeft, en door een dunne segmentboog wordt gedekt, bevindt zich pal onder het middelste venster. Lemmens kwalificeert deze nis als 'starend', en gaat ervan uit dat het hier een late ingreep in de substantie van het gebouw betreft. Alles wijst erop dat dit laatste juist is (afb. 1).¹

Het is een groot geluk dat stadsarchitect J.J. Weve in 1902 zo consciëncieus te werk is gegaan. Ook al kon hij, evenals Lemmens, deze nissen niet architectuurhistorisch plaatsen, eerbied voor de overgeleverde bouwsubstantie deed hem consolideren wat hij zag, en niet reconstrueren wat hij meende te begrijpen. Daardoor bleven de belangrijkste en tevens meest betekenisvolle sporen van een veel oudere fase van de 'Kapel' tot op heden behouden. Want waarom gaat het? In het artikel 'De zogenaamde Bernold-Kerken in het Sticht Utrecht. Herkomst en betekenis van hun architectuur' uit 1991, ga ik onder andere in op de oorspronkelijke aanwezigheid van segmentvormig ingebogen rondboognissen in de absiswand van wellicht al deze kerken. De toepassing ervan herleid ik tot de wens van de waarschijnlijke opdrachtgever, koning (1039)/keizer (1046-1056) Hendrik III om in verband te worden gebracht met de illustere dynastie der Ottonen. Deze was er immers in geslaagd het gezag van de Roomskoning over het altijd roerige Lotharingen, waarin de palts van Nijmegen een prominente rol speelde, te vestigen. Ook de afstammelingen van keizer Otto II, met wie de Saliër Hendrik III een nauwe band had, bedienden zich vanaf ca. 1025 van deze nissen in hun kerkbouw-concepten.²

Ook regerende Ottonen en hun medestanders maakten, in politiek geladen ambiances, graag gebruik van dit Romeins-keizerlijke motief. De twee meest prestigieuze bouwopdrachten van Otto I de Grote vertoonden een veelheid aan nissen: de absismuur van de keizerlijke grafcrypte van de kathedraal van Maagdenburg (na 968) en het keizerpaleis in dezelfde stad. Een fraai voorbeeld van nissen-architectuur in opdracht van een trouwe volgeling van de Ottonen was de aan Johan-

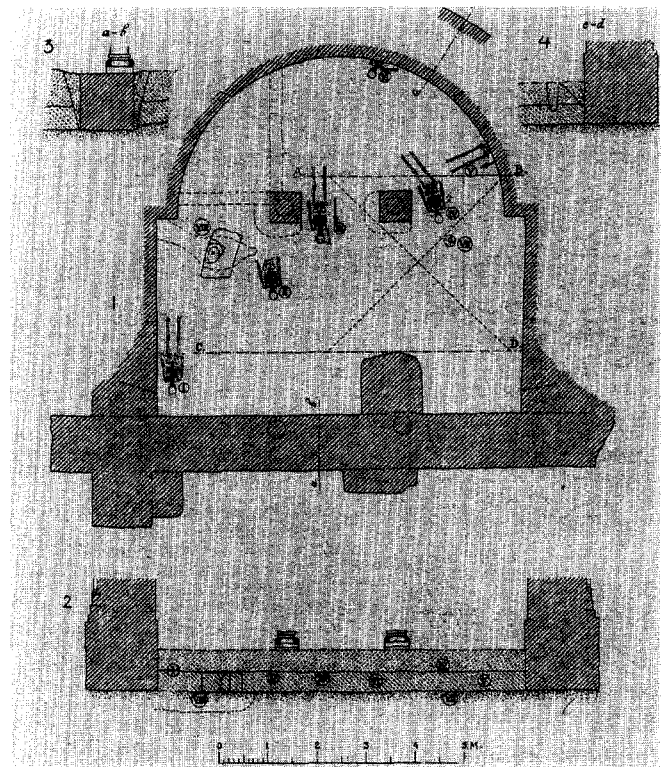
Afb. 2 Zicht in de absis op het, in wezen nog midden elfde-eeuwse, gedeelte onder de vensterzone met bijbehorende nissen, oculi en aanzetten van het 12e-eeuwse gewelf (foto auteur 1997).

nes de Evangelist gewijde grafkerk van bisschop (972-1008) Notger van Luik in de gelijknamige stad.³ Uit een vergelijking tussen de absiswand van de 'Maartenskapel' en die van een aantal 'Bernoldkerken' blijkt dat zich op de plaats van de late, rechthoekige midden-nis in Nijmegen een zelfde rondboognis moet hebben bevonden als aan weerszijden ervan. Alvorens nader in te gaan op de datering en de betekenis van de drie rondboognissen, moet duidelijk worden gemaakt dat deze niet uit de tijd van de Staufische keizers stammen, zoals door iedereen wordt aangenomen.

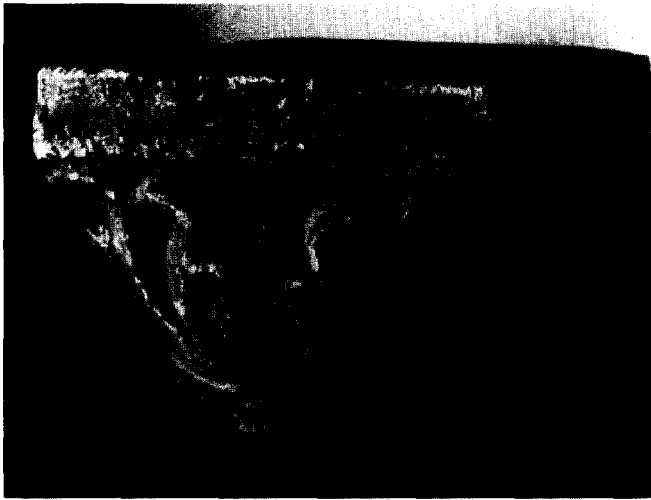
Het bewijs daarvoor is even snel als overtuigend te leveren. De nissen worden geheel of gedeeltelijk oversneden door de afzaten van de huidige absisvensters. Zij kunnen dus nooit deel hebben uitgemaakt van het concept voor de absis waartoe onder andere deze vensters behoren. Als men eenmaal bezig is het muurwerk van het inwendige van deze exedra aan een nauwkeurig onderzoek te onderwerpen, dan kan men ook niet meer onder de conclusie uit dat de gewelven van de on-

derste ruimte in een reeds bestaande wand zijn ingewerkt. Men kan immers nog heel goed zien dat deze op tal van plaatsen werd weggehakt om de bouw van muraalbogen en gewelfaanzetten in een ander steenformaat mogelijk te maken. Daarbij kwamen de linker en de rechter oculus danig in het gedrang. Ook deze moeten dus deel hebben uitgemaakt van een vorig bouwconcept. Dat hiertoe ook de nissen in het hoger gelegen gedeelte behoren, blijkt uit het feit dat de nissen en de oculi op dezelfde verticale assen gelegen waren (afb. 2). De nissen en de oculi kunnen niet behoord hebben tot één doorgaande ruimte; dat zou immers in strijd zijn met het gegeven dat het motief van de drie nissen altijd laag in een absis, onder de vensterzone, werd toegepast.⁴ Omdat de beide ruimtes blijkbaar pas later door een stenen gewelf van elkaar werden gescheiden, zal dit in een eerder stadium door een houten vloer zijn gedaan. Het muurwerk vertoont inderdaad nog sporen die op een vloer met een enkelvoudige balklaag lijken te wijzen (afb. 2).

De westelijke begrenzing van de beide ruimtes is nog steeds zichtbaar: enige 'cyclopische' natuursteenblokken die, gezien hun formaat en plaatsing, naar alle waarschijnlijkheid tot de onderliggende muur behoren die de beide hoeken van de ruïne met elkaar verbindt en die als Karolingisch, ja zelfs Merovingisch wordt aangemerkt (afb. 3).⁵ Alle reconstructies of aanzetten daartoe, die suggereren dat de zogenaamde Maartenskapel een vervolg zou hebben gehad ten westen van

Afb. 3 Plattegrond en aanzichten van vondsten zoals opgetekend door J.J. Weve in 1910 (Thijssen 1980 [noot 2] afb. 2).

Afb. 4 Gedrukt korfkapiteel (laatste kwart 12de eeuw), afkomstig uit de 'Camara Santa' op de begane grond (Lemmens 1980 [noot 1] afb. 12).

Afb. 5 Gedrukt kelkcapiteel (laatste kwart 12de eeuw), afkomstig uit de 'Camara Santa' op de begane grond (Lemmens 1980 [noot 1] afb. 13).

deze vroegmiddeleeuwse muur, moeten als ongefundeerd van de hand worden gewezen. Hoewel voor zo'n westelijk gedeelte niet de minste aanwijzing bestaat, wordt het toch telkens weer gepostuleerd op grond van het axioma dat het hier om een dubbelkapel zou gaan.⁶ Alle wél beschikbare gegevens wijzen echter in de richting van de absidiale, centrale annex van een bepaald type Aula Regia waarin, op de verdieping, de konigstroon stond opgesteld. Op grond van de wel zeer karakteristieke dispositie van de 'Maartenskapel' houdt Gerhard Streich in zijn inmiddels klassiek geworden 'Burg und Kirche während des deutschen Mittelalters' uit 1984, de mogelijkheid open dat in de 'bovenkerk' bij bepaalde gelegenheden de keizertroon zal hebben gestaan.⁷

Het onderhavige type Aula vindt zijn oorsprong in de herinterpretatie door keizer Otto I de Grote en zijn omgeving van de Aula Regia van Karel de Grote te Aken ten behoeve van het concept van de troonzaal van zijn nieuwe paleis te Maagdenburg. Terwijl in Aken de grote, ietwat verhoogd gelegen westelijke absiede de keizertroon zal hebben omvat, en de noordelijke en zuidelijke exedrae, die dwars op de lengte-as van de zaal stonden, een ondergeschikte functie hadden, worden in Maagdenburg slechts deze, haaks op de zaal-as gebouwde, conchae overgenomen. In feite wordt de Karolingische Aula Regia van een langsruiimte in een dwarsruimte veranderd, hetgeen onder andere zal samenhangen met de ceremoniën die aldaar werden voltrokken. Voorzover valt na te gaan bevond de troonzaal van de complex en rijk ogende Maagdenburger Aula zich op de verdieping. Deze had waarschijnlijk twee beuken en een houten vloer. De westelijke exedra zal plaats hebben geboden aan de keizertroon.⁸ Van de Aula Regia te Nijmegen is niet meer bekend dan de noord-zuid richting en het feit dat de 'Barbarossa-ruïne' exact in het verlengde van de dwars-as van deze zaal zal hebben gelegen. Of dit gebouw nog elfde-eeuwse, of zelfs oudere bouwsu-

stantie bevatte, kan niet meer worden achterhaald.⁹ Ofschoon er wezenlijke punten van overeenkomst waren met de Aula te Maagdenburg, zoals de richting van de troon-absis en de toepassing van een houten vloer, was er een opmerkelijk verschil in de wijze waarop deze exedra aansloot op de zaal. In Maagdenburg gebeurde dat – zoals in Aken – op 'Romeinse' wijze, dat wil zeggen direct, zonder overgangstravee; in Nijmegen kan men nog steeds zien dat er een langwerpige travee tussen absis en zaal in werd geschoven. De introductie van een ruimtelijke 'schakel' tussen exedra en zaal komt overeen met de frequente toepassing van een koortravee tussen absis en transept in de streng modulair gestructureerde rijkskathedralen van de (vroeg) elfde eeuw.¹⁰ Zo ontstond op beide niveaus van de Aula Regia-annex een voorruimte die, evenals in het hoogkoor van een kerk, nieuwe mogelijkheden bood voor een meer passende en geregelde afwikkeling van het paleisceremonieel.

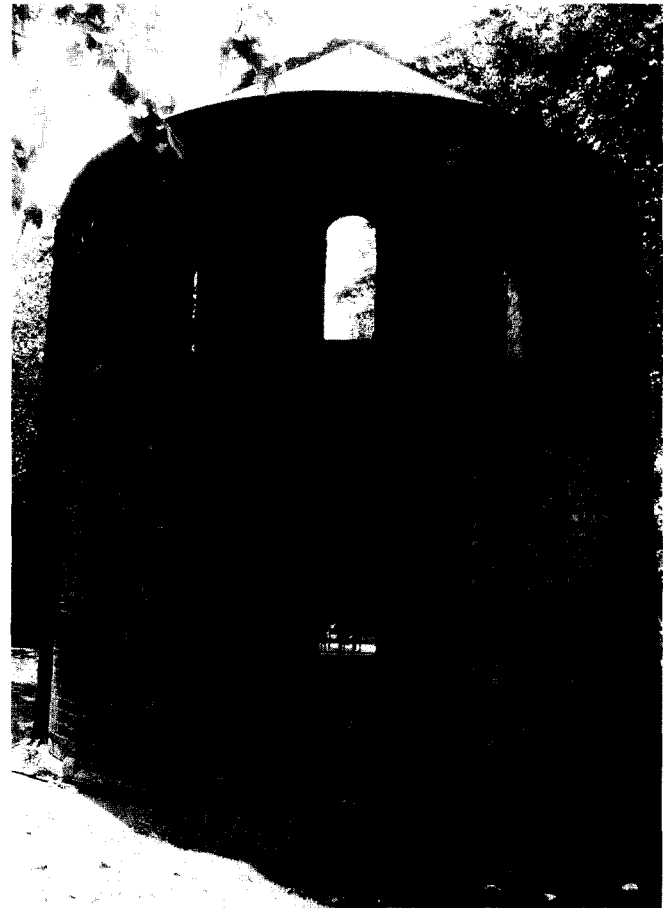
Een belangrijk deel van de bestuurlijke en juridische handelingen voltrok zich immers in de aula. Daarbij konden sacrale objecten zoals koninklijke regalia en andere voorwerpen uit de koninklijke schat of 'Capella', een rol spelen, en natuurlijk ook relieken van heiligen en gewijde kostbaarheden die behoorden tot de inventaris van de palts. Niet alleen in woord en gebaar, maar ook in het hanteren van betekenisvolle objecten konden ceremoniën in de Middeleeuwen hun hoogste uitdrukking vinden. Zo konden er geen eden worden afgelegd zonder relieken en kostbare liturgische boeken.¹¹ Waar werden al deze schatten bewaard? Daarop heeft nog niemand een bruikbaar antwoord kunnen geven. De suggestie dat dit de paltskapel zou zijn geweest, is weinig overtuigend. De voornaamste reden daarvoor is dat het begrip paltskapel zelf veel minder eenduidig blijkt dan meestal wordt gesuggereerd; zelfs als daarmee uitdrukkelijk het centrale kerkgebouw van een koningspalts wordt bedoeld. Daarom zal van geval tot geval moeten worden nagegaan waar het 'sacrari-

um' oftewel de schatkamer, was gelegen. Eén van de oudste en beroemdste voorbeelden is de 'Camara Santa' die koning (791-842) Alfonso II van Asturië tegen zijn paleis te Oviedo liet bouwen. Het betreft hier een eenbeukige dubbelkapel die op de begane grond diende als mausoleum voor de HH. Leocadia en Eulogio, terwijl in de ruimte op de verdieping een soort kluis was ingericht voor de rijksschat. Het gebouw staat merkwaardig genoeg bekend als paltskapel, maar heeft geen van de functies vervuld die daarmee gewoonlijk in verband worden gebracht.¹² Zowel qua architectuur als qua functie is de dubbelkapel of 'Capitolium' van het kapittel van Sint-Servaas die proost (ca. 1051-1086) Humbert rond 1080 tegen de noordzijde van het kerktransept liet bouwen, sterk vergelijkbaar met de 'Camara Sancta'. Op de begane grond bevond zich de zwaar beveiligde schatkamer, het 'Sacrarium inferius' of 'Neder-sacrarium', tegen de westwand waarvan een altaar was geplaatst. Telkens als de 'kluis' werd betreden, of wanneer er relieken ten behoeve van de liturgie uit werden gehaald, ging dat gepaard met vaste rituele handelingen, uit respect voor het 'heilige'. In de ruimte voor het 'Heildom' vergaderden 's zomers de kanunniken en werden de voornamesten onder hen begraven. Op de verdieping bevond zich een eenschepige kapel met rechtgesloten koor die, met name in de winter, tevens de functie van kapittelzaal vervulde. De kanunniken vergaderden dus voor en boven de grootste kostbaarheden, buiten het kerkgebouw de belangrijkste legitimatie-middelen die zij bezaten.¹³

Zo troonde ook de keizer boven de 'Camara Santa' van de Nijmeegse palts, omgeven door groten uit het rijk. Dat is tenminste de functie die ik toedenk aan de crypte-achtige ruimte op de begane grond, onder de troonruimte. Het Maartenspatrocinium, dat traditioneel met de 'Barbarossa-ruïne' wordt geassocieerd, komt perfect overeen met deze functie. De eerste relieke waarmee de Franken hun koningschap legitimeerden was immers de mantel van Sint Martinus van Tours. Deze 'capella' was dan ook de naamgever van de geestelijken die rond de koning verkeerden en hem begeleidden op zijn

Afb. 6 Noordwand van de travee ten westen van de troonabsis. Boogstelling met imposten waarvan de dagkanten vlak zijn gelaten als verwijzing naar het palas van een burch (foto auteur 1997).

Afb. 7 De absis uit het oosten. Het muurwerk van de onderste geleding dateert nog gedeeltelijk uit ca. 1045 en werd in het laatste kwart van de 12de eeuw aan de buitenzijde van een klamp voorzien. In deze tijd werd de vensterzone herbouwd (foto auteur 1997).

reizen. De Maartensrelike vergezelde hen daarbij, en werd, zolang de koning zich ergens ophield, aldaar tijdelijk in een passende ruimte bewaard, zoals de 'crypte' te Nijmegen.¹⁴ Ik ga ervan uit dat in de absisroning op de begane grond een altaar stond opgesteld waaraan missen konden worden opgedragen ter ere van de aldaar, permanent of tijdelijk, bewaarde relieken en waarop deze konden worden uitgesteld en vereerd. Eenzelfde functie wordt door mij verondersteld voor de Sint-Ulrichskapel die rond 1130 tegen de zuidzijde van de Aula Regia te Goslar werd opgetrokken.¹⁵ Volgens mij heeft er dus nooit een aan Sint-Maarten gewijde paltskapel bestaan, evenmin als de aan Sint-Nicolaas gewijde centraalbouw deze functie bekleed kan hebben.¹⁶

Had de Nijmeegse koningsburch dan geen paltskapel? In zekere zin wel; ik acht het niet onaannemelijk dat de aan Maria en Stephanus gewijde kerk die tot 1254 ter hoogte van het Kelfkensbos heeft gestaan, als zodanig heeft gefunctioneerd. Deze zou dan in oorsprong een keizerlijke eigenkerk zijn geweest, die aanvankelijk bestemd was voor de bewo-

ners van een domein of villa. Een dergelijk situatie heeft ook bestaan in de paltsen Zürich en Ingelheim.¹⁷ Leupen heeft er, in navolging van Oediger, en mede op grond van nieuwe argumenten, op gewezen dat veel pleit voor een oude connectie met de Keulse bisschop. Het Stephanus-patrocinium zou daarop kunnen wijzen, terwijl het Maria-patrocinium mijns inziens ontleend zou kunnen zijn aan de Akense Paleiskapel. Het dubbelpatrocinium zou dan parallel hebben gelopen met de tweeledige functie van de kerk in het Kelfkensbos: die van paltskerk en die van parochiekerk voor de omwonenden. Omdat de Keulse bisschop hier missie-arbeid had verricht en sindsdien verantwoordelijk was voor de zielzorg, werd het parochie-altaar aan Stephanus gewijd. Opnieuw lijkt onderzoek gewenst naar de patrocinia en de functie van de voorganger van de parochiekerk van Nijmegen op de Hundisberg.¹⁸

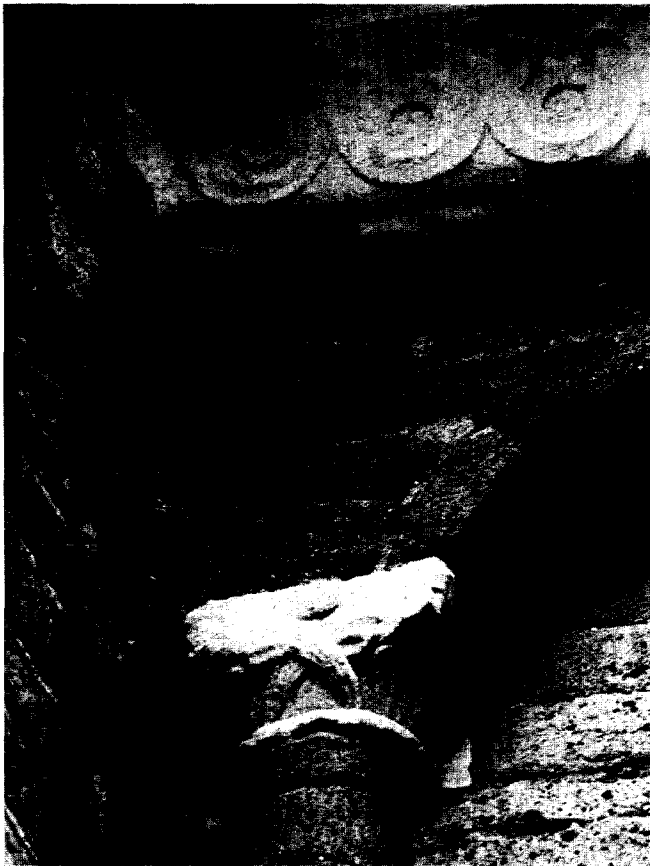
Op grond van de vorm van de nissen in de absiswand en het gebruik van tufsteen als bouw materiaal ligt het voor de hand deze bouw fase van de Maartenskapel in verband te brengen met de kerkbouwactiviteiten in het bisdom Utrecht ten tijde van Bernold en keizer Hendrik III.¹⁹ De Nijmeegse

bouwcampagne moet dan echter vóór het najaar van 1047 worden gedateerd, een 'terminus ante quem' die hierna nog zal worden toegelicht. Uit de vormgeving van de buitenhuid van de absis en het merendeel van de bouwsculptuur blijkt namelijk dat de annex van de Aula Regia in het laatste kwart van de twaalfde eeuw ingrijpend werd vernieuwd, of beter nog: grotendeels herbouwd. Dit laatste klopt wonderwel met hetgeen meer dan één schriftelijke bron weet te melden omtrent de herbouw en verfraaiing van de palts door koning (1152)/keizer(1155-1190) Frederik I Barbarossa en zijn zoon koning (1169) / keizer (1191-1197) Hendrik VI.²⁰

Het grootscheepse herstel was nodig geworden nadat de furie van de opstand der Lotharingse magnaten in het vroege najaar van 1047 over de palts had geraasd.²¹ Het Nijmeegse keizerpaleis, politiek-strategisch gezien één van de belangrijkste van het Heilige Roomse Rijk, was het symbool van de soevereiniteit van de koning van het Oostfrankische Rijk over Neder-Lotharingen. De grote feodale heren uit dit gebied, veelal in hun trots gestijfd door hun Karolingische afkomst, hebben zich eeuwenlang, telkens opnieuw gekeerd tegen elk centraal gezag. Daarom richtte zich de haat van Gottfried-met-de-Baard, hertog (1044-1047) van (Opper-) Lotharingen, en Boudewijn V, graaf (1035-1067) van Vlaanderen, tegen het Nijmeegse symbool.²²

Deze openlijke rebellie tegen de door God gegeven heerser over de 'Respublica Christiana' was een ongehoorde schanddaad, die onder andere met behulp van architectonische tekens moest worden goed gemaakt. Zo'n teken is, zoals ik onlangs in een afzonderlijke publicatie uiteen heb gezet, de Nicolaaskapel op het Valkhof. Dit heiligdom, gebouwd ter verzoening van God en ter vermaning van de mens, vertoont dan ook geen enkel spoor van de verwoesting uit 1047.²³ De 'Barbarossa-ruïne' was blijkbaar wel ernstig getroffen, waardoor ingrijpend herstel nodig werd. Als keizer Henrik III de bouwheer was van de troonabside en de 'Camara Santa' moet hij deze vóór de aanval op het Valkhof, en wel in het kader van de grootscheepse kerkbouwcampagne naar aanleiding van de dood van zijn vader, koning (1024)/keizer (1027-1039) Koenraad II, tot stand hebben gebracht.²⁴

De buitengewoon grote belangstelling die Koenraad II echter voor Nijmegen aan de dag had gelegd, maakt het weer aantrekkelijk aan zijn persoon te denken. Hij bezocht de Nijmeegse palts zes maal en zijn verblijf duurde geregeld enige weken. Op de feestdag van Petrus en Paulus (29 juni) 1036 ontving te Nijmegen, in het bijzijn van de keizer, de echtgenote van diens zoon, koning Hendrik III, haar kroon en haar nieuwe naam. Het is verleidelijk zich voor te stellen dat op deze hoogst feestelijke dag de pas gekroonde Cunigundis naast haar echtgenoot getrouwd zal hebben in de nieuwe exedra van de Aula Regia.²⁵ Een bezwaar tegen deze datering blijft echter dat uit de bouwopdrachten van Koenraad II niet blijkt dat het Ottoonse nissenmotief ooit enige rol speelde, terwijl het na diens dood, onder invloed van de Ottonen-zoon en rijkskanselier aartsbisschop Herimann II van Keulen, een prominente plaats kreeg in de rijksarchitectuur in Lotharingen.

Afb. 8 De vensterzone van de absiswand. Bladkapiteel in de zuidhoek. Hierboven is de kroonlijst te zien die naar het voorbeeld van een archivolt rond de toegang tot de 'Ridderzaal' in het palas van de burcht van Kleef, werd versierd (foto auteur 1997).

De Herbouw onder de Hohenstaufen

ANNO MILENO POSTQUAM SALUS EST DATA SECLIO / CENTENO JUNCTO QUINQUAGENO QUOQUE QUINTO / CAESAR IN ORBE SITUS FRIDERICUS PACIS AMICUS / LAPSUM CONFRACTUM / VETUS IN NIHIL ANTE REDACTUM / ARTE NITORE PARI REPARAVIT OPUS NOVIMAGI / JULIUS IN PRIMO TAMEN EXTITIT EIUS ORIGO / IMPAR PACIFICO REPARATORI FRIDERICO ('In het elfhonderd-vijf-en-vijftigste jaar sedert de wereld het Heil ten deel gevallen is, heeft de keizer van het aardrijk, Vrederijk (=Frederik), een vriend van de vrede, het gebouwencomplex te Nijmegen, dat omgevallen, ingestort, oud en bijna tot niets was teruggebracht, even vakkundig als schitterend hersteld. Julius (Caesar) heeft ooit (met de bouw ervan) een begin gemaakt, (toch) kan hij de vergelijking met de vredebrengende hernieuwer Vrederijk niet doorstaan'.) Deze monumentale inscriptie op een plaat van wit Carisch marmer (45 cm x 60 cm), die – zeker niet zonder bedoeling – uit een Romeinse zuilschacht werd genomen, lijkt zich oorspronkelijk in een van de muren van de kerk van Maria en Stephanus in het Kelfkensbos te hebben bevonden; een reden temeer om deze voor de paltskerk van Nijmegen aan te zien. Tegenwoordig kan men dit zeldzame type tekst lezen in het Nijmeegs Museum, de Commanderie van Sint-Jan.²⁶ Even zelfbewust en ondubbelzinnig is de boodschap die de beide Karolingsche zuilen uitdragen die ter weerszijden van de troon-exedra staan opgesteld. In het kader van de interpretatie van het programma van de binnenruimte van de troonabsis, aan het slot van dit artikel, kom ik hierop nog terug. Dat de beide opmerkelijke zuilen niet vóór de herbouw van de rijkszaal-annex kunnen zijn opgericht, blijkt uit de wijze waarop hun piedestallen in het muurwerk van vóór 1047 zijn ingebracht en uit de manier waarop de deklijst van de kapitelen met de (latere) vensterzone is vervlochten (afb. 2).

Ter weerszijden van de absis bevinden zich lagere muurdeelen die aan de binnenzijde zijn voorzien van drieledige boogstellingen. De middelste ervan wordt gedragen door twee zuiltjes. Deze zijn voorzien van attische basementen met hoekblaadjes en kapitelen die uit de onderste helft van een teerlingkapiteel bestaan met gemarkeerde schilden. De kapitelen torsen dekplaten die aan de zijkanen in één vlak liggen met de kapitelen en aan de voor-en achterzijde een meervoudige, naar voren springende profilering vertonen. De kapitelen zijn relatief laag en breed, evenals die tussen de vensters aan de buitenzijde van de absis (afb. 6). De basementen van de blind-arcades voor de troonabsis, en die onder de halfzuilen tegen de buitenwand, lijken zeer sterk op elkaar. De schildkapitelen van de inwendige wandarcades behoren tot een type dat gedurende de gehele twaalfde eeuw voorkomt. Zij vertonen enige gelijkenis met de kapitelen aan de buitenzijde van de absis van de kerk van St. Cäcilien te Keulen, die tussen ca. 1130 en ca. 1160 moeten zijn ontstaan.²⁷ Uit de beschrijving blijkt al dat we hier niet te maken hebben met kapitelen die in scheiboog-arcades worden toegepast, want daarvan vertonen de dekplaten ook zijdelings profilering, maar met dragers van gekoppelde boogopeningen in muren.

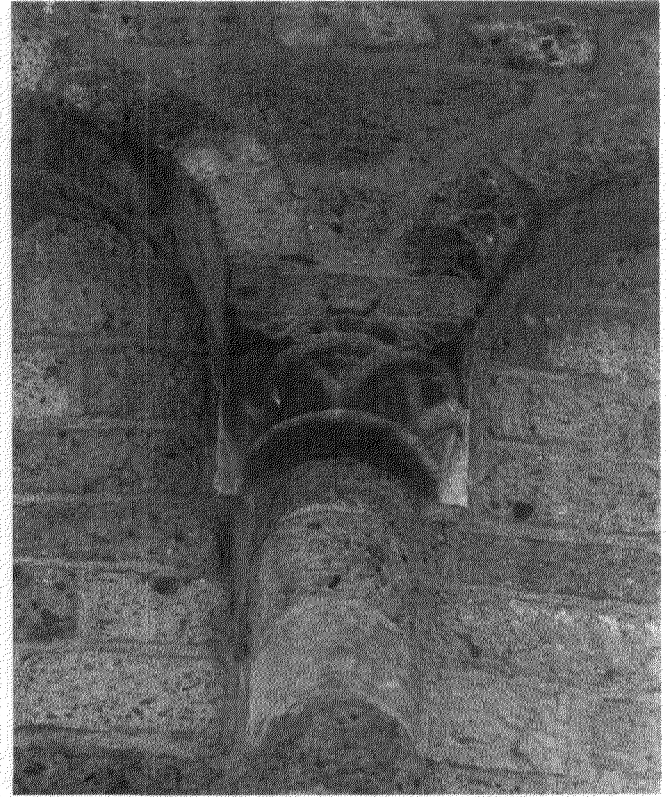
Afb. 9 Kleef, voormalige grafelijke en hertogelijke burcht. Fragmenten van twee archivolten van de voormalige toegang tot de 'Ridderzaal' van het palas. De buitenste heeft model gestaan voor de decoratie van de kroonlijst van de troon-absis van de palts te Nijmegen (Lemmens 1984 [noot 35], afb. 3).

Daarin kunnen we twee typen onderscheiden: de arcade-reeksen waarmee de buitenwanden van kruis- of pandgangen zijn voorzien en de bogenrijen die bij voorkeur ter belichting van representatieve ruimtes in het palas van een burcht of palts werden toegepast. In Schloß Büdingen (Hessen) bevindt zich in de grote zaal van het palas nog een sterk vergelijkbare 'Dreierarkade', die zich op een overeenkomstig niveau bevindt en waarvan de achterwand eveneens gesloten is. Dit laatste is echter het gevolg van een verbouwing, in Nijmegen moet het van stond af aan zo zijn geweest.²⁸

Vroeger waren op de bodem, ter plaatse van de voormalige 'Camara Santa' van de Nijmeegse palts, zuilschachten, basementen en ook een tweetal kapitelen te zien, die eens het gewelf hadden gedragen dat hier na het midden van de twaalfde eeuw moet zijn aangebracht. De kapitelen hebben de schandalige wijze waarop de gemeente Nijmegen reeds decennia lang met de bouwfragmenten van het Valkhof pleegt om te gaan, gelukkig overleefd omdat zij werden overgebracht naar de Commanderie van Sint Jan.²⁹ Evenals de andere kapitelen zijn zij eerder gedrukt dan gemiddeld van hoogte; het ene exemplaar heeft een korf als basisvorm, het andere neigt meer naar het kelkkapiteel. Beide zijn zeer sober gedecoreerd met enkelvoudige bladmotieven, waarbij de kern van het kapiteel gedeeltelijk vrij wordt gelaten (afb. 4, 5). Zowel de genoemde basisvormen als het gedeeltelijk onbedekt zijn van de kern keert terug aan de kapitelen waarmee de halfzuilen tussen de vensters aan de buitenzijde van de absis zijn versierd (afb. 8, 10-14).

Afb. 10 De vensterzone van de absiswand. Het tweede bladkapiteel uit het zuiden met antikiserende abacus (foto auteur 1997).

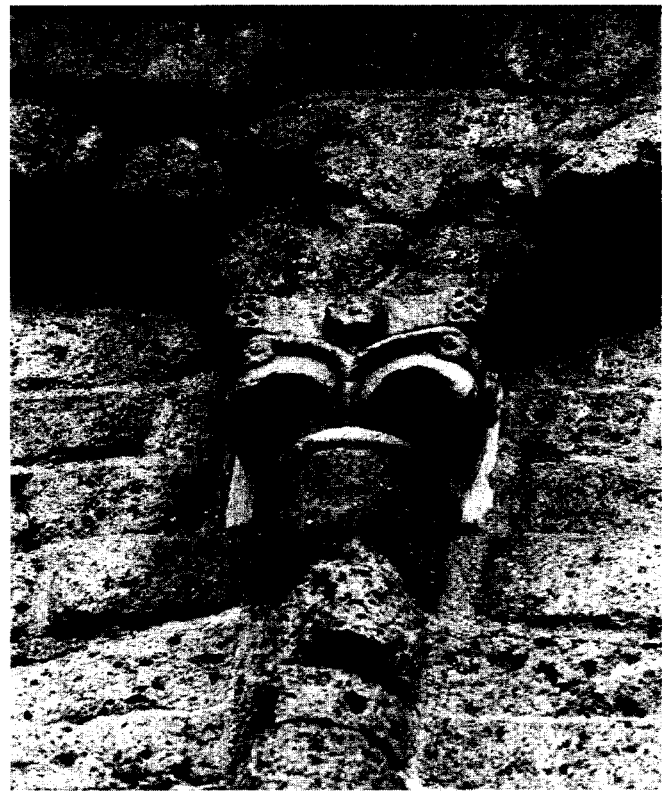
Afb. 11 De vensterzone van de absiswand. Het kapiteel met vlechtbandmotief en antikiserende abacus ten zuiden van het middenvenster (foto auteur 1997).

Deze kapitelen zijn – zeker in verhouding tot de lengte van de kolonnetschachten – buitengewoon klein omdat ze, telkens in afwisseling met drie consoles, de bescheiden boogjes van een fries moeten dragen waarop de relatief rijk versierde daklijst rust (afb. 7). Nog in 1823 was de middelste console versierd met tweemaal vier, ruggelings tegen elkaar geplaatste concentrische schijfjes, zoals blijkt uit de tekening die F.A. van Maanen van de decoratie van de buitenzijde van de absis maakte.³⁰ De grote verscheidenheid van de motieven die op de kapitelen werden aangebracht, weerspiegelt nagenoeg het gehele scala van de bouwsculptuur die in de twaalfde eeuw tussen de Noordzee en de Elbe – en ook verder oostelijk – werd geproduceerd. Wat de vormgeving betreft, heb ik de neiging eerder aan een groep steenhouwers te denken die in het noordelijke Rijngebied werkzaam was, dan in de centra aan de Midden- of Nedermaas. Interessant is dat, van noord naar zuid gezien, het eerste, tweede, derde en vierde kapiteel antikiserende elementen vertonen zoals een licht ingebogen abacus met abacusbloem en geaccentueerde hoekblokjes (afb. 8, 10, 11, 13). Het lijkt mij heel goed denkbaar dat de nabijheid van een aanzienlijk aantal antikiserende Karolingische kapitelen, en wellicht ook van kapitelen uit de Romeinse keizertijd, de steenhouwers heeft beïnvloed.³¹ De onderste geleding van de absiswand telt als schaarse gebeeldhouwde decoratie

vijf consoles die in het midden van evenzovele hoge spaarvelden werden aangebracht om telkens de twee bogen op te vangen die aan de lisenen ontspringen die deze terugliggende muurvlakken begrenzen. Omdat de bogen van het middelste spaarveld na de Tweede Wereldoorlog werden gereconstrueerd, en de vorm van de bijbehorende console onbekend was, bleef deze verder onbewerkt.³² De overige consoles zijn alle verschillend gedecoreerd. De vierde en meest noordelijke doet met zijn simpele, symmetrische bladerenpaar nog het meest denken aan het kapiteel uit de 'Camara Santa' dat als 'fragment nr 2' bekend staat (afb. 18). De tweede console vanuit het zuiden is geheel gedecoreerd met horizontaal, in een halve cirkel rond de denkbeeldige kern van de console aangebrachte schijfjes en staafjes, die naar beneden toe, per laag een positie inspringen (afb. 16). Dit abstracte spel met elementaire vormen doet denken aan de hiervoor beschreven, en reeds lang verdwenen schijvenconsole die zich, volgens de afbeelding van Van Maanen, midden boven het centrale venster van de absis bevond. Wellicht werden deze motieven ontleend aan de architectuur van hervormingsgezinde kloosterordes uit de twaalfde eeuw.³³ De vormeigenschappen van de tot nog toe besproken sculptuur, die in het kader van de herbouw van de annex der Aula Regia van het Valkhof, vanaf het midden van de twaalfde eeuw, moet zijn vervaardigd, bie-

Afb. 12 De vensterzone van de absiswand. Korfkapiteel met blad- en maskerversiering ten noorden van het middenvenster (foto auteur 1997).

Afb. 13 De vensterzone van de absiswand. Het tweede kapiteel vanaf de noordhoek van de absis met sterk gestyleerd en symmetrisch blad- en stengelmotief en voorzien van een antikiserende abacus (foto auteur 1997).

den geen aanknopingspunten voor het aanbrengen van een onderlinge chronologische volgorde. Met andere woorden: alles lijkt uit ongeveer dezelfde periode te stammen. Welke decennia zullen dat zijn geweest? Het overheersen van een gedrukte kelk als grondvorm en de nogal droge en schematische uitbeelding der motieven lijken te wijzen op het laatste kwart van de twaalfde eeuw.³⁴

Tot nog toe bleef één onderdeel van de bouwsculptuur onbesproken: de olijfvormige lijst waarmee de absiswand aan de bovenzijde over de volle lengte wordt afgesloten. Hoewel deze grotendeels werd vernieuwd, zijn er nog voldoende authentieke delen over om de decoratie ervan met absolute zekerheid te kunnen beoordelen. Deze bestaat uit een soort palmetband die is opgebouwd uit een reeks van vierlobbige bladeren die aan de onderzijde door een kwartcirkel met elkaar zijn verbonden. De bladlobben zijn enigszins geschulpt, terwijl de opstaande rand tussen de buitenste bladlobben op het verbindende cirkelsegment wordt voortgezet (afb. 8). Ik ben nogal uitvoerig geweest over de detaillering van deze band, omdat deze de sleutel vormt tot de datering van de bouwsculptuur. Dicht bij, slechts even verder naar het oosten, staat en stond te Kleef de hoofdburcht van een machtige grafelijke, later hertogelijke dynastie, die zowel onder de Sali-

sche als onder de Staufische keizers qua opzet en vertoon van architectonische rijkdom de palts te Nijmegen op de voet volgde. Dat het ook wel eens andersom was, blijkt uit het feit dat het Nijmeegse palmetfries een enigszins vereenvoudigde versie is van de decoratie van één van de talloze archivolten die de buitengewoon monumentale en zeer rijk versierde toegangspoort tot de 'Ridder-', 'lange' of 'marmere' zaal op de Kleefse 'Zwanenburcht' omgaf (afb. 9). Bij gebrek aan schriftelijke documenten moet de toegangspoort op stilistische gronden worden gedateerd. Zo'n zeventig jaar geleden werden de jaren rond 1200 genoemd, sinds het midden van de jaren zeventig denkt men eerder aan de laatste vijfendertig jaar van de twaalfde eeuw.³⁵ De Nijmeegse palmetband moet, omdat deze een gereduceerde versie is van de Klever archivolte, in elk geval daarna zijn ontstaan, laten wij zeggen in het laatste kwart van de twaalfde eeuw. Deze datering was tevens de uitkomst van pogingen de overige bouwsculptuur stilistisch te plaatsen. Het is dus meer dan aannemelijk dat de troonabsis van de palts in het laatste kwart van de twaalfde eeuw is herbouwd.

Wie was dan de bouwheer? Frederik Barbarossa? Op grond van de hiervoor gepresenteerde tekst lijkt dat vanzelfsprekend; zo eenvoudig liggen de zaken echter niet. In mei 1189 toog Frederik I Barbarossa ter kruistocht. Tot aan zijn

dood, in het daaropvolgende jaar, was hij niet meer in staat toezicht uit te oefenen op de bouwwerkzaamheden aan zijn paltsen, iets waaraan hij, met name om politieke redenen, altijd veel belang had gehecht. Daarom bevatte een brief die hij in november 1189 vanuit Adrianopel aan zijn zoon koning (1169)/keizer (1191-1197) Hendrik VI schreef, het onderstaande verzoek: '... Domum insulariam Suitberti et Nuwegamen perfici facias et optime custodiri, quia perutile iudicamus' ('Laat de paltsen te Kaiserswerth en te Nijmegen voltooiën en laat ze optimaal bewaken, want ik ben van mening dat deze van het allergrootste nut zijn').³⁶ Als de troonabside en reliekenkapel in mei 1189 nog niet waren voltooid, zal dit dus naar alle waarschijnlijkheid zijn geschied onder verantwoordelijkheid van Hendrik VI. Op grond van de hiervoor gegeven datering van het materiaal moet het niet helemaal worden uitgesloten dat bij de vroege dood van de keizer, al acht jaar later, nog niet alles gereed was. Daar elk bericht ontbreekt over werkzaamheden van de volgende keizer, Frederik II, aan de Nijmeegse palts, lijkt het niet zinvol daar verder over te speculeren. Voor het ideologische programma van de wederopbouw van het complex lijkt het niet uit te maken. Alle drie de Hohenstaufen hadden een sterk vergelijkbare visie op het keizerschap: goddelijk, universeel en onafhankelijk.

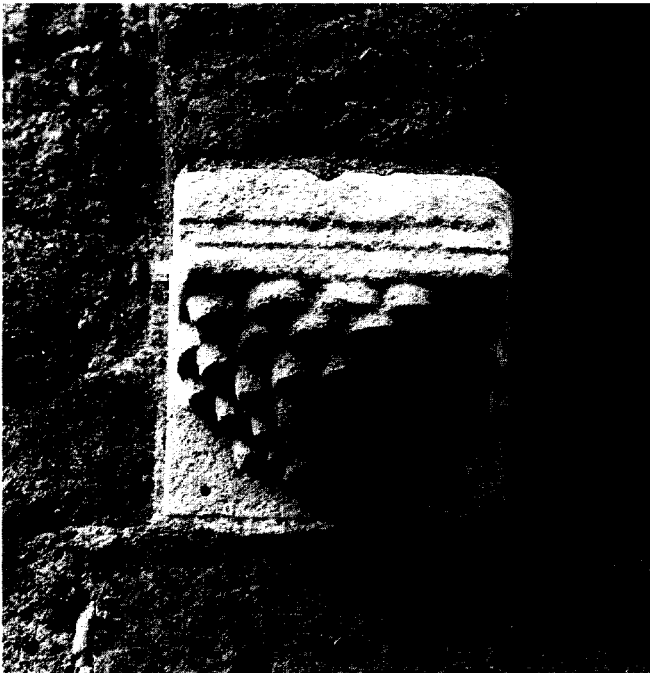
Afb. 14 De vensterzone van de absiswand. Bladkapiteel in de noordhoek (foto auteur 1997).

Afb. 15 De benedenzone van de absiswand. De sterk beschadigde console in de zuidelijke spaarnis met symmetrisch geordende, geschulpte en omgekeerde bladeren (foto auteur 1997).

Iets over de betekenis van de vormgeving.

De buitenwand van de absis heeft weinig spectaculairs, of het moest de onderbreking door oculi zijn, van twee lisenen aan de noord- en zuidzijde (afb. 7). Lemmens noemt het 'ongewoon', en dat is het zeker ook.³⁷ Uit het voorafgaande zal duidelijk zijn geworden dat de, destijds al meer dan honderd jaar oude rondvensters een gegeven waren waarmee de meester-steenhouwer die met het toezicht op de herbouw was belast, rekening had te houden. Toch was de idee van de doorbreking van lisenen door een vensteropening niet nieuw. Ik wil hier twee oudere voorbeelden noemen: de Allerheiligenkapelle in de pandhof van de Dom van Regensburg, gebouwd door bisschop (1155-1164) Hartwig II von Sponheim, en – indien de restauratie op dit punt correct werd uitgevoerd – de laat elfde-eeuwse torens van de Salvatorkerk te Susteren.³⁸ Het gaat in beide gevallen om smalle vensters. Oculi die de halfzuilen van een absisgeleding doorsnijden toont de Dom van Würzburg. Deze werden echter pas aangebracht bij de verbouwing van het hoogkoor door bisschop (1225-1254) Hermann von Lobdeburg.³⁹ De geleding van de absiswand te Nijmegen is verder heel traditioneel en, zoals gezegd, zeer terughoudend versierd. Eigenlijk is dat logisch: deze zijde van de annex van de rijkszaal lag aan een onbeduidende binnenplaats, en was, door de hoge walmuur, ook van buiten de burch nauwelijks zichtbaar.⁴⁰ Wie zou het dan in zijn hoofd halen om hier een prachtige 'Schauseite' op te laten trekken, met veelbetekenende verwijzingen naar de hoge status en

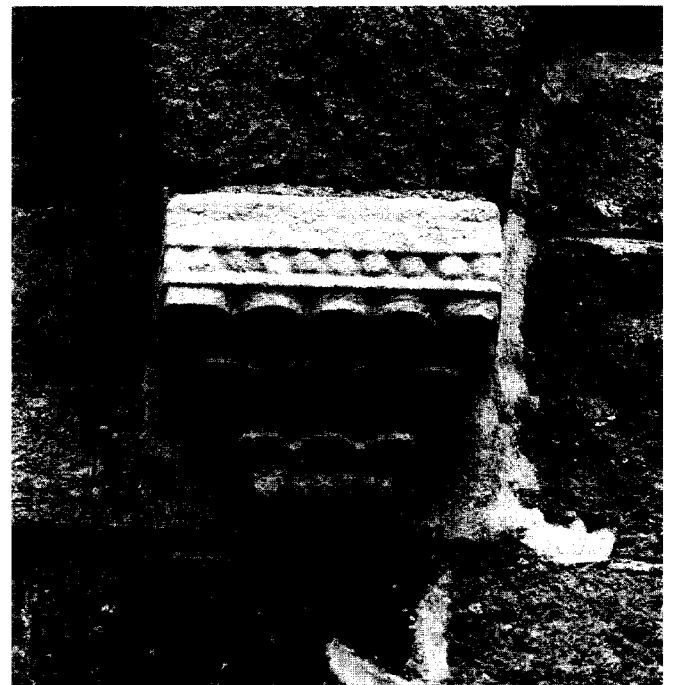
Afb. 16 De benedenzone van de absiswand. Rond de denkbeeldige kern van de console in de zuid-oostelijke spaarnis zijn, in een en halve cirkel, schijfjes en staafjes aangebracht (foto auteur 1997).

roeping van de gebruiker, de keizer? Toch is de gevel niet oninteressant. Bij mijn weten is dit de enige troonabsis van een keizerpalts van het Heilige Romeinse Rijk die bewaard bleef. Zoals men kan zien, werd het concept van de absis van een kerkgebouw passend geacht voor dit doel; natuurlijk mede omdat zich in de ruimte op de begane grond een altaar en een geheiligde schat bevonden zullen hebben.

De binnenzijde spreekt echter een heel andere taal: hier ontbreken zowel de terughoudendheid als expliciete verwijzingen naar het hoogkoor van een kerkgebouw. Twee (antikerende) zuilen flankeren de exedra, een element dat men tevergeefs zoekt in de Romeinse keizerlijke basilieken, die toch steeds een bron bleven voor de bouwende keizers ten noorden van de Alpen. Ook Ravenna, lange tijd de officieuze Italiaanse 'hoofdstad' van het Roomse Rijk, heeft dit verschijnsel nooit gekend.⁴¹ In het kader van de 'Renovatio Imperii', de hernieuwing van het Christelijke Romeinse keizerschap, die vooral door Karel de Grote en de Ottonen in het westen werd geïnitieerd, zal men dit motief dan ook niet aantreffen. Wel wordt het element van de vrijstaande, flankerende zuilen herhaaldelijk toegepast. Deze staan dan voor 'Jachin' (Duurzaamheid) en 'Boaz' ('Kracht'/'Macht'), de zuilen die de toegang tot de tempel van Salomo geflankeerd zouden hebben, en maken zodoende deel uit van een hele reeks van Oudtestamentische metaforen ter onderbouwing van de goddelijke oorsprong van het soevereine gezag van een Christelijke vorst of dynastie. Het meest sprekend is de combinatie met een koningstroon, die dan op zijn beurt weer staat voor de

troon van Salomo. Tenminste sedert 798 flankeerden gedurende vele eeuwen twee vrijstaande zuilen de troon van Karel de Grote op de verdieping aan de westzijde van de octogoon van de Akense Paleiskapel.⁴² Met dit beeld van de beide zuilen die de troon van de goddelijke heerser flankeren, interfereert het imago van de door God uitverkorene onder een door zuilen gedragen boog, een motief dat tenminste teruggaat tot in de Hellenistische (architectuur-)iconografie. In Nijmegen worden de beide beelden gecombineerd met dat van de exedra, die als halve cylinder een brandpunt bezit, dat het centrum van de kosmos kan verbeelden. De calot, die de abside aan de bovenzijde afsluit, wordt – omdat deze de helft van een koepel is – sinds onheuglijke tijden gebruikt om het hemelgewelf aan te duiden. Absis-concha en -calot symboliseren dus beide de kosmische, totalitaire heerschappij van de keizer van het Heilige Romeinse Rijk, terwijl de zuilen die de exedra flankeren, verwijzen naar de goddelijke, Oudtestamentische wortels ervan. Het is opmerkelijk dat in een andere Lotharingse palts, die als zodanig nauwelijks bekend is, ongeveer tegelijkertijd een sterk vergelijkbare troonloge werd gebouwd.

Ik bedoel het 'Palatium nostrum Trajectense', 'Onze Palts te Maastricht', waar Frederik I Barbarossa in 1154 oorkondde.⁴³ Onder de proosdij (rond 1165) van Christian, Graf van Buch(?), aartsbisschop van Mainz en aartskanselier van het Heilige Roomse Rijk, werd de westbouw van de Sint-Servaaskerk voltooid, die feitelijk de paltskapel was. Het middelpunt van het architectonische programma van het inwendig-

Afb. 17 De benedenzone van de absiswand. De console in de noord-oostelijke spaarnis bestaat uit drie in elkaar geschoven rechthoekige 'bakjes' met geschulpte rand (foto auteur 1997).

ge, dat als centraliserende dubbelkapel was opgezet, vormt de troonloge. Deze wordt geflankeerd door zuilen en overhuifd door een halfkoepel.

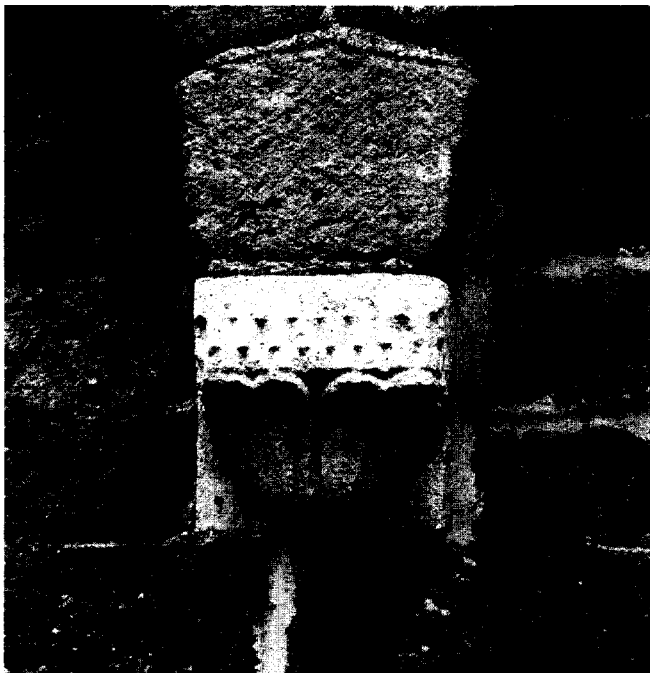
De zuilen dragen echter geen antikiserende kapitelen, zoals in Nijmegen. Daar zijn zowel de kapitelen als de basementen en de zuilschachten spolia, overblijfselen van keizerlijke Karolingische architectuur. Men moet zich echter afvragen of de Staufer en hun hofkapel wisten dat de spolia Karolingisch waren, of dat zij deze voor Romeins aanzagen? Veel maakt dat echter niet uit, aangezien de identificatie met de Karolingers door dit twaalfde-eeuwse keizergeslacht voor een belangrijk deel gebaseerd was op het welslagen van de pogingen van Karel de Grote, om als eerste westerse vorst, het Christelijke Romeinse keizerschap te herstellen. De hiervoor geciteerde tekst op de steen die Fredrik Barbarossa in 1155 ter gelegenheid van de herstichting van de Nijmeegse palts liet aanbrengen, bevestigt deze opvatting: 'JULIUS IN PRIMO TAMEN EXTITIT EIUS ORIGO / IMPAR PACIFICO REPARATORI FRIDERICO ('Julius (Caesar) heeft ooit (met de bouw ervan) een begin gemaakt, (toch) kan hij de vergelijking met de vredebrengende hernieuwer Vrederijk niet doorstaan'). Barbarossa noemt Caesar als stichter van het paleis dat door hem veel prachtiger zou zijn herbouwd; Karel speelt in de tekst geen enkele rol. In zijn bijdrage 'Spolien in der karolingischen Architektur', in de bundel 'Antike Spolien in der Architektur des Mittelalters und der Renaissance' uit 1996, onderscheidt Werner Jacobsen een viertal inhoudelijke categorieën voor het gebruik van spolia. Als tweede categorie

noemt hij 'Spolienversatz zum Zeugnis eigenen Alters, eigener Würde, eigener Geschichte. Hier kam es darauf an, Stücke aus altem Eigenbesitz zu finden, die trotz erfolgter Neubauten auf das ehrwürdige Alter der Institution und deren Bedeutung verwiesen'.⁴⁴ Dit is mijns inziens een goede karakteristiek van de motieven die Barbarossa of zijn zoon Hendrik ertoe bewogen zullen hebben 'antieke' zuilen naast de exedra te doen plaatsen.

Eveneens in de Maastrichter Sint-Servaas kan men het tweede element aantreffen dat de Nijmeegse absis als de troonconcha van een Aula Regia karakteriseert. Dat was de arcade van vijf rondbogen en vier zuilen waarmee de oostwand van de 'Keizerzaal' op het schip van deze rijksonmiddellijke kapittelkerk was geopend. De 'Keizerzaal' bevindt zich boven de hiervoor beschreven troonloge, en is volgens mij de, enigszins ongebruikelijk gelegen, Aula Regia van de Maastrichtse palts. Mede om dit laatste tot uitdrukking te brengen, werd het vorstelijke paleis-motief van de arcade-reeks, zichtbaar voor elke kerkbezoeker, in de langswand van de rijkszaal, tegenover de plaats van de keizertroon aangebracht. Deze laatste is veel minder monumentaal en pretentius dan in Nijmegen, omdat de eigenlijke 'troonnis' zich hier immers op de galerij in de westbouw of 'Capella Imperialis' bevindt.⁴⁵ Ook in Nijmegen werd het arcade-motief van de seigneurale palas-gevel geciteerd in de directe omgeving van de keizertroon (afb. 1, 6). Om geen misverstand te laten bestaan omtrent de aard van het citaat, werden de hiervoor beschreven imposten gebruikt, die typerend zijn voor een dergelijke bogenreeks. Hierdoor wordt tevens het kerkelijke karakter van de absis-ruimte op de verdieping weerlegd. Hier verscheen immers niet Christus, maar diens plaatsbekleder op aarde, de keizer van het Heilige Romeinse Rijk. Hem die het 'Dominium Imperii, Dominium Mundi sine fine' ('de heerschappij over het Rijk, de heerschappij over de aarde, zonder einde') toekwam, om het in de termen van de Staufische keizer-ideologie uit te drukken.⁴⁶

Noten

- 1 G. Lemmens, 'De burch van Barbarossa' (pp. 59-72), in: *Het Valkhof te Nijmegen* (Catalogi van het Kunstbezit van de gemeente Nijmegen, nr. 3), Nijmegen 1980, p. 63.
- 2 A.J.J. Mekking, 'De zogenoemde Bernold-Kerken in het Sticht Utrecht. Herkomst en betekenis van hun architectuur' (pp. 103-151, 263-264), in: R.E.V. Stuip, C. Vellekoop (red.), *Utrecht tussen Kerk en Staat. Utrechtse Bijdragen tot de Mediëvistiek*, dl. 10, Hilversum 1991, pp. 105-108 en 126-127.
- 3 L. Helten (red.), *Des Kaisers neuer Dom*, Magdeburg 1994, pp. 35, 42-43, 52-53; zie aldaar ook voor gespecialiseerde literatuur. 'De Kapittelkerk van Sint-Jan-de-Evangelist te Luik' (pp. 31-37), in: A.J.J. Mekking, *De Sint-Nicolaaskapel op het Valkhof te Nijmegen*, Nijmegen 1996 (Nijmeegse Studiën, dl. XVIII; zie de aankondiging daarvan elders in dit nummer).
- 4 Zie noot 2.
- 5 J.R.A.M. Thijssen, 'Graven op het Valkhof' (pp. 11-13), in: *Het Valkhof te Nijmegen* (Catalogi van het Kunstbezit van de gemeente Nijmegen, nr. 3), Nijmegen 1980, p. 12 afb. 2 en p. 66 afb. 10.
- 6 Zie bijvoorbeeld: G. Streich, *Burg und Kirche während des deut-*

Afb. 18 De benedenzone van de absiswand. De console in de noordelijke spaarnis vertoont een sobere versiering van twee geschulpte bladeren (foto auteur 1997).

- schen Mittelalters*. Bd. II. Sigmaringen 1984, p. 579. G. Binding, *Deutsche Königspfalzen von Karl dem Großen bis Friedrich II. (765-1240)*, Darmstadt 1996, p. 251, Abb. 75. Ook H.D.J. van Schevichaven heeft in geen enkel document een aanknopingspunt kunnen vinden voor het bestaan van een (palts)kapel ter plaatse van de Barbarossa-ruïne, zie: 'De Nijmeegse burchtkapellen, meer in het bijzonder de hertogelijke kapel' (pp. 67-75), in: *Bijdragen en Mededeelingen Gelre*, dl. X (1907).
- 7 Streich II 1984 (noot 6), p. 579.
 - 8 Aken: Binding 1996 (noot 6), pp. 89-92; Maagdenburg: Binding 1996 (noot 6), pp. 158-161.
 - 9 Zie noot 1.
 - 10 A.J.J. Mekking, *De Dom van bisschop Adalbold II te Utrecht. De architectuur en de rol van een elfde-eeuwse bouwheer* (Clavis kleine Kunsthistorische Monografieën, dl. 15), Utrecht 1997.
 - 11 L. Hugot, 'Die Pfalz Karls des Großen in Aachen' (pp. 533-572), in: *Karl der Große. Lebenswerk und Nachleben III. Karolingische Kunst*, Düsseldorf 1965, p. 546. E.G. Grimme, 'Reliquien und Reliquiare' (pp. 55-56), in: *Der Dom zu Aachen. Aachen 1994*. G. Streich, *Burg und Kirche während des deutschen Mittelalters*, Bd. I. Sigmaringen 1984, pp. 1-11, 20-22 en 40-42. Binding 1996 (noot 6), pp. 35-38. A. Angenendt, *Heilige und Reliquien. Die Geschichte ihres Kultes vom frühen Christentum bis zur Gegenwart*, München 1994, pp. 198-203.
 - 12 *Las joyas de la Camara Santa* (Tabularium Artis Asturiensis, nr. 24), Oviedo 1972, pp. 1-2. Streich II 1984 (noot 6), p. 522.
 - 13 A.J.J. Mekking, *De Sint-Servaaskerk te Maastricht. Bijdragen tot de kennis van de symboliek en de geschiedenis van de bouwdelen en de bouwsculptuur tot ca. 1200* (Clavis Kunsthistorische Monografieën, dl. 2), Zutphen 1986, pp. 146-163. A.J.J. Mekking, 'Een cruciale vondst?' (pp. 332-334), in: *De Sint-Servaas*, nr. 41-42 (1988).
 - 14 Streich I 1984 (noot 11), pp. 20-21. Binding 1996 (noot 6), pp. 36-37.
 - 15 Mekking 1996 (noot 3), p. 45.
 - 16 Mekking 1996 (noot 3).
 - 17 Streich I 1984 (noot 11), p. 41.
 - 18 M. Bakker, M. Hackeng, M. van de Wouw, 'Nijmegen als Rijksstad' (pp. 17-25), in: *Het Valkhof te Nijmegen* (Catalogi van het Kunstbezit van de gemeente Nijmegen, nr. 3), Nijmegen 1980, p. 17. J.J.F.W. van Agt, 'De metamorfozen van de Stevenskerk' (pp. 246-269), in: *Numaga*, Jrg. XVI,3 (1969), pp. 247-249. P. Leupen, 'Het oudste patrocinium van Nijmegens parochiekerk' (pp. 131-145), in: *Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland*, Jrg. 21 (1979), Mekking 1986 (noot 13), pp. 303-304.
 - 19 A.J.J. Mekking, 'Een Kruis van Kerken rond Koenraad's Hart' (pp. 21-53), in: *Utrecht Kruispunt van de Middeleeuwse kerk* (Clavis Kunsthistorische Monografieën, dl. 7), Zutphen 1988. Zie ook noot 2.
 - 20 Binding 1996 (noot 6), pp. 245-247.
 - 21 'gotefridus...regiam domum in Niumago impletam aedificiis circumstantium villarum igne combussit (Annales Altahenses over het jaar 1047). – (Gotefridus) inter alias...clades Neomagum domum regiam misi et incomperabilis operis incendit (Lambert van Hersfeld over het jaar 1046). – Godefridus palatium Neomagi incendit et irreparabiliter destruit (Sigebert van Gemblours over het jaar 1047). – Comes...ipsum (imperatorem) insequens usque Neomagum palatium imperatoris combussit (Annales van Sint-Bertijns), zie: Binding 1996 (noot 6), p. 245.
 - 22 C.A.A. Linssen, 'Lotharingen 880-1106' (pp. 305-353), in: D.P. Blok en A. Verhulst (red.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. I, *De Middeleeuwen*, Haarlem 1981, p. 342. A.C.F. Koch, 'Het graafschap Vlaanderen van de 9de eeuw tot 1070' (pp. 354-383), in: D.P. Blok en A. Verhulst (red.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. I, *De Middeleeuwen*, Haarlem 1981, p. 377. E. Steindorff, *Jahrbücher des deutschen Reichs unter Heinrich III.*, Bd. 2 (Jahrbücher der deutschen Geschichte), Leipzig 1881, p. 19. P. Leupen, B. Thissen, 'Bijlage I: Bronnenboek van Nijmegen. Een inventarisatie van uitgegeven bronnen van burcht en stad tot aan de verpanding (1247)' (pp. 129-138), in: *Het Valkhof te Nijmegen* (Catalogi van het Kunstbezit van de gemeente Nijmegen, nr. 3), Nijmegen 1980, p. 135 nr. 131-133.
 - 23 Mekking 1996 (noot 3).
 - 24 Mekking 1988 (noot 19).
 - 25 Leupen en Thissen 1980 (noot 22), pp. 134-135.
 - 26 Streich I 1984 (noot 11), p. 565 noot 93. Binding 1996 (noot 6), p. 246. Lemmens 1980 (noot 1), pp. 65-67 en 68 afb. 11.
 - 27 Ter vergelijking: De kapitelen van de porticus der voormalige kapittelzaal van de abdij te Hersfeld (Hessen), in: G. Kiesow, *Romanik in Hessen. Stuttgart 1984*, p. 174 afb. 154 en p. 202. G. Resse, *Schwarzrheindorf und die frühstaufische Kapitellplastik am Niederrhein* (13. Veröffentlichung der Abteilung Architektur des kunsthistorischen Instituts der Universität Köln), Köln 1977: de afgebeelde kapitelen. Een aantal kapitelen van de halfzuilen in de zijbeuken van het kerkship van de abdijkerk te Rolduc, in: W. Marres, J.J.F.W. van Agt, *De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst. Geïllustreerde Beschrijving*, dl. V, *De Provincie Limburg*, Derde Stuk, afl. 1, Pl. CXXXIV-CXXXV. H.Kier, U. Krings, *Die romanische Kirchen in Köln*, Köln 1985: (S. Aposteln: schildkapitelen inwendige oostkoor rond 1200) p. 11 en 58-59; (S. Cäcilien, buitenzijde absis) p. 14. H. E. Kubach, A. Verbeek, *Romanische Kirchen an Rhein und Maas*, Neuss 1972, p. 23 en 186.
 - 28 W. Hotz, *Pfalzen und Burgen der Stauferzeit. Geschichte und Gestalt*, Darmstadt 1981, Tafel 123, pp. 205-209.
 - 29 Zie de brief die door de internationale en interuniversitaire projectgroep 'Art & Region'/'Kunst & Regio' van de landelijke Onderzoekschool Mediëvistiek aan de Monumentencommissie van de Gemeente Nijmegen dd. 4-10-1996 werd geschreven, en waarop nooit antwoord werd ontvangen. De kapitelen dragen de nummers: Fragm. nr. 2 en 3, en zijn als zodanig afgebeeld en beschreven in: *Het Valkhof te Nijmegen* (Catalogi van het Kunstbezit van de gemeente Nijmegen, nr. 3), Nijmegen 1980, pp. 67-68.
 - 30 Vergelijk de kolonnetten en kapitelen met die van de hoofdabsis van de Dom te Würzburg, na de verbouwing door bisschop (1034-1045) Bruno, in: H. Schulze, *Der Dom zu Würzburg. Sein Werden bis zum späten Mittelalter. Eine Baugeschichte* (Quellen und Forschungen zur Geschichte des Bistums und Hochstifts Würzburg, XXXIX/I-III), Würzburg 1991, Bd. XXXIX/I, p. 83; Bd. XXXIX/II, p. 331. A.91. *Het Valkhof te Nijmegen* (Catalogi van het Kunstbezit van de gemeente Nijmegen, nr. 3), Nijmegen 1980, p. 202 afb. 180: de bewust console is met het cijfer 12 op de tekening aangegeven.
 - 31 Zie bijvoorbeeld: J.J.M. Timmers, *De Kunst van het Maasland*, dl. I, Assen 1971, p. 212 afb. 299.
 - 32 Architect Ir. G.J. Deur onderwierp de 'Barbarossa-ruïne' in 1949 en 1950 aan een hardhandige restauratie, zie: G. Lemmens, 'Onderhoud en restauratie van de kapellen op het Valkhof; enkele data' (pp. 122-124), in: *Het Valkhof te Nijmegen* (Catalogi van het Kunstbezit van de gemeente Nijmegen, nr. 3), Nijmegen 1980, p. 124. Uit dit hoofdstuk blijkt echter niet expliciet dat Deur deze ingreep verrichtte, dat wordt wel duidelijk op een foto van de absis na de consolidatie (1902/1910-1911) door de Nijmeegse stadsarchitect J.J. Weve, zie: Lemmens 1980 (noot 1), p. 66 afb. 8.
 - 33 H.J. Lenferink, 'VII.4.3. De Kerkhervorming en de architectuur van de Plechelmuskerk' (pagina's nog onbekend), in: *De St. Plechelmuskerk te Oldenzaal. Vorm, geschiedenis en betekenis* (Clavis Kunsthistorische Monografieën dl. 17), Utrecht 1998.
 - 34 Vergelijk een kapiteel in de pandgang van de Dom te Halberstadt, zie: G. Leopold, E. Schubert, *Der Dom zu Halberstadt bis zum gotischen Neubau*, Berlin 1984, p. 74, Tafel 35:59 en 36:61. Vergelijk verder een kapiteel in het palas (?) van de Palts te Hagenau, zie: Hotz 1981 (noot 28), pp. 63-73 en Abb. T.15b.
 - 35 G. Lemmens, 'Die Klever Burg' (pp. 267-290), in: *Land im Mittel-*

- punkt der Mächte. Die Herzogtümer Jülich, Kleve, Berg* (Catalogus) Städtisches Museum Haus Koekoek, Kleve / Stadtmuseum Düsseldorf, Kleve 1984, pp. 270-273. H.E. Kubach, A. Verbeek, *Romanische Baukunst an Rhein und Maas*. Bd. I, Berlin 1976, pp. 464-466; H.E. Kubach, A. Verbeek, *Romanische Baukunst an Rhein und Maas*, Bd. III Tafeln, Berlin 1976, Tafel 172.
- 36 *Historia de Expeditione Friderici*, Chroust NS 5, p. 40 en 43, in: Leupen en Thissen 1980 (noot 22), p. 136. Binding 1996 (noot 6), p. 246. F. Opll, *Friedrich Barbarossa*, Darmstadt 1990, p. 166. P. Csendes, *Heinrich VI.*, Darmstadt 1993, pp. 74-75.
37. Zie noot 1
- 38 *Der Dom zu Regensburg. Ausgrabung, Restaurierung, Forschung*, München/Zürich 1989, p.32. H.E. Kubach, A. Verbeek, *Romanische Baukunst an Rhein und Maas*, Bd. II, Berlin 1976, 1061-1064; Kubach en Verbeek III 1976 (noot 35), T. 514, 3.
- 39 Schulze 1991 (noot 30), Bd XXXIX/1, p. 124, Bd XXXIX/2, p. 310, A 47a.
- 40 Lemmens 1980 (noot 1), p. 60 afb. 2.
- 41 S. de Blaauw, *Cultus et Decor. Liturgie en architectuur in laat-antiek en middeleeuws Rome. Basilica Salvatoris Sanctae Mariae Sancti Petri*, Delft 1987, zie bijvoorbeeld de afbeeldingen op de pagina's: 617-618, 625-628, 632-635 en 641-643. Mekking 1991 (noot 2), pp. 118-133.
- 42 P. Von Naredi Rainer, *Salomos Tempel und das Abendland. Monumentale Folgen historischer Irrtümer*, Köln 1994, pp. 146-154. F. Kreuzsch. 'Kirche Atrium und Portikus' (pp. 463-533), in: *Karl der Große. Lebenswerk und Nachleben* Bd. III. Karolingische Kunst, Düsseldorf 1965, pp. 478-479.
- 43 Mekking 1986 (noot 13), p. 279.
- 44 W. Jacobsen, 'Spolien in der karolingischen Architektur' (pp. 155-177), in: 'Antike Spolien in der Architektur des Mittelalters und der Renaissance' (J. Poeschke ed.), München 1996, p. 162.
- 45 Voor gegevens, argumenten en parallellen, zie: Mekking 1986 (noot 13), i.h.b. de hoofdstukken I en V.
- 46 Csendes 1993 (noot 36), p. 223.